

The analysis of the abovementioned approaches concerning state and law subject matter definition has admitted the author to suggest certain specifications, comments and provide his own approach towards essence conception of the category "state and law subject matter".

Keywords: *state and law subject matter, state and law regularity, state and law essence, state and law terminology.*

Надійшла до редакції 22.10.2013

Стецюк Б. Р.

кандидат юридичних наук, доцент
(*Міжрегіональна академія управління персоналом*)

УДК 930 + 347.9

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ ДОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

Досліджуються основні стадії цивільного процесу на українських землях Російської імперії в першій половині XIX ст., розкриваються його недоліки.

Ключові слова: *цивільне судочинство, Російська імперія, судова реформа.*

Постановка проблеми. У першій половині XIX ст. тривав процес приведення законодавчих норм, що діяли в українських землях, до загальноімперських стандартів, який розпочався ще за часів правління Катерини II. Відповідно відбувалась уніфікація і системи судочинства. В масштабі імперії цей процес мав у цілому позитивне значення. Проте розповсюдження в українських губерніях Лівобережжя, а згодом і Правобережжя російської системи судочинства супроводжувалося запозиченням її багатьох негативних рис, що врешті-решт надало поштовх для проведення судової реформи 1864 р.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Треба відзначити, що дослідженню розвитку цивільного судочинства у дореформений період надавалося значно менше уваги, ніж його стану після 1864 р. В даному контексті слід згадати роботи Ф. Дмитрієва, який ще в позаминулому столітті намагався прослідкувати історію судових інстанцій та цивільного апеляційного судочинства від Судебника Івана Грозного до кінця XVIII століття [4]. Однак його дослідження майже не торкається XIX ст. і, таким чином, не може в повній мірі допомогти з аналізом стану цивільного судочинства саме в українських губерніях. Більш докладно на цьому періоді зупинилися укладачі збірки «Развитие русского права в первой половине XIX столетия» [6]. Проте переважна більшість матеріалів у даному виданні стосувалася лише російських губерній. Серед вітчизняних фахівців з історії права найбільший внесок у дослідження цивільного судочинства у дореформений період зробив О. Гетманцев [1-2]. Його роботи стали першими спеціалізованими дослідженнями цього питання в українській історико-правовій науці.

Метою автора даної статті є, спираючись на тогочасні правові джере-

ла, здійснення теоретико-правового аналізу стану системи цивільного судочинства, що діяла в українських губерніях в першій половині XIX ст., та з'ясувати її основні недоліки. Це може дозволити більш комплексно оцінити ефективність судової реформи 1864 р. та тих змін, що вони спричинили у галузі цивільного процесу.

Виклад основного матеріалу. У Росії на межі XVIII-XIX ст. ще не відбулося остаточного поділу процесуального законодавства на цивільний і кримінальний процеси, хоча стійка тенденція до такого поділу намітилася. Аналогічна ситуація з відсутністю чіткого розподілу процесів мала місце і в Гетьманщині XVIII ст. Проте детальний аналіз норм тогочасних джерел права дозволяє розглядати їх як вже окремі правові галузі.

Цивільне судочинство характеризувалось наявністю різних джерел права щодо регулювання порядку розгляду й вирішення цивільних справ у судах. З цього приводу в «Основних законах Російської імперії» редакції 1802 р. зазначалося: «Імперія Російська управляється на твердій основі позитивних законів, установ і статутів, що виходять від самодержавної влади» (арт. 47). «Основні закони» не дозволяли суддям обґрунтовано приймати постанови на основі звичаїв (арт. 69). Виняток мав місце тільки у випадку застосування місцевих правових звичаїв – коли це було передбачено, а саме: стосовно чужеземців і селян. Це пояснює той факт, що у кількох українських губерніях (Волинська, Подільська, Київська) діяла частина норм Литовського статуту, яка вже не мала характеру закону і розглядалася у рамках звичаєвого права.

Здебільшого закони, на які спиралися при проведенні цивільного процесу в Російській імперії першої половини XIX ст., були застарілими. Переважна більшість з них ґрунтувалася на норми, встановлені Соборним Уложенням 1649 р. і Статутом Військовим 1716 р., зокрема його III частиною «Краткое изображение процессов или судебных тяжб». До цих актів можна додати й указ «Про форму суда», виданий у 1723 р. [7, с. 105].

З опублікуванням Зводу законів Російської імперії і набранням ним чинності з 1 січня 1835 р. цей документ поступово поширював свою дію на всю територію України. Хоча прийняття систематизованого акта, яким став Звід законів, було життєвою необхідністю для узгодження діючого законодавства, яке було різноманітним, казуїстичним і розкиданим по різних нормативних актах, все ж, на думку дореволюційного представника науки цивільного права і процесу І. Енгельмана, «...укладачі Зводу законів під назвою «Законы о судопроизводстве и взысканиях гражданских» (ч. 2 т. X) механічно з'єднали постанови X глави Уложення 1649 р. та суперечливі закони, накази й правила, що з'являлися пізніше» [1, с. 46]. Відсутність точних формувань та наявність законів, які заперечували один одного, мало істотний вплив на якість розгляду цивільних справ у судах.

Цивільне судочинство дореформенного періоду характеризувалося тим, що до компетенції судів відходили не тільки виключно судові, але й адміністративні функції. Так, у повітових судах на Правобережній Україні у 1850-х рр. з 15-и розглянутих справ тільки чотири мали судовий харак-

тер, решта стосувалась функцій адміністративних органів. До компетенції цього суду потрапляли дворянські опікунські справи, здійснення нотаріальних дій, видання грамот, що дозволяли провозити вино, закріплення права нових власників на володіння маєтком. Зазначимо, що повітовий суд спочатку видавав юридичні акти, проводив певні дії нотаріального характеру, що давало підстави для вирішення справ. Державна рада визнавала, що «судові місця, перетворюючись на суддів власних дій, втрачають необхідні властивості суду»[9, с. 61].

Велика кількість судових органів, відсутність чіткого визначення підсудності на законодавчому рівні, робило порядок судочинства більш складним. Будь-яка судова інстанція мала власний звичай застосовувати законодавчі акти у справах, складати судові рішення. Навіть для закінчення справи не існувало єдиного стандарту. З цього приводу один із сучасників подій зазначав, що «...того цивільного судочинства, яке описане у другій частині X тому Зводу законів, ми ще не бачили на практиці» [3, с. 379]. Це призводило до так званого судового розсуду щодо застосування того чи іншого закону під час вирішення справи. В результаті в судовій практиці поширювались випадки зловживань суддів від повітового до губерньського рівня.

Серед найбільш вагомих недоліків тогочасного цивільного судочинства слід відзначити наявність великої кількості порядків судочинства: один загальний, чотири головних і шістнадцять особливих. Це, без сумніву, ускладнювало та бюрократизувало сам процес розгляду цивільних справ. Існував поділ цивільного судочинства на примирливе і примусове. У свою чергу, в примусовому судочинстві виокремлювали позовні справи і справи, що стосувалися права володіння вотчиною. Серед позовних справ можна виділити швидкозакінчувані справи (у випадку невиконня зобов'язань) та справи про завдання шкоди, кривди, самочинне заволодіння майном тощо.

В основі цивільного судочинства знаходилися слідчі засади. Підтвердженням цього є наявність поліцейського провадження шляхом примирювального вирішення цивільних справ (ст. 4, ч. 2 т. 10 Зводу) і судового порядку щодо спірних справ (примусове). Розгляду спірних справ була притаманна присутність певних елементів змагальності, втім вони мали відверто формальний характер.

Процес розпочинався після того, як одна зі сторін робила подання позовного прохання. Проте розпочати процес можна було і без наявності позовного прохання, повідомивши суд поліцією чи органом адміністративної влади, і судовий орган був зобов'язаний зібрати необхідні довідки з метою роз'яснення справи. Через це розгляд справ міг розтягнутися на невизначений час. Довідки слугували засобами до усунення відповідальності за повільність і свавілля, які проявлялися в усьому і особливо при виконанні рішень поліцією [1, с. 49].

Наявність канцелярської таємниці судочинства і вищезазначені особливості розшукового процесу фактично позбавляли позивача і відповідача процесуальних прав. У межах судової підготовки з цивільних справ вони мали лише право подати до суду чотири види документів: прохання, відпо-

віді, заперечення і спростування. Але при розгляді справ кількість різних документів доходила до півтора десятка, що призводило до судової тяганини. Позивач на заявлену вимогу отримував відповідь від відповідача, який, у свою чергу, намагався заперечити вимоги супротивної сторони власними доказами. Процес обміну «змагальними паперами» міг тривати не тільки місяці, а інколи навіть роки.

У випадку, коли суддя визнавав, що кількість поданих документів для вирішення справи є достатньою, то за матеріалами цивільної справи судова канцелярія робила витяг, що називався екстрактом [5, с. 180]. Незгодні з витягом мали право, ознайомившись з екстрактом, звернутися з проханням про внесення доповнень та корегування витягів, що були зроблені зі справи. Це знаменувало завершення підготовчого етапу до розгляду справи. Наступним кроком було визначення підсудності. Цей процес міг тривати від кількох тижнів до кількох місяців.

Справу обговорювали і ухвалювали по ній рішення непублічно. Під час засідання суду відбувалося оголошення секретарем змісту екстракту, після чого ухвалювалось рішення, яке підписувалося членами суду. Враховуючи, що екстракт містив закони, які слугували підставою для вирішення справи, то розгляд справи під час суду фактично обмежувався формальним актом схвалення висновків екстракту.

Надалі справа мала пройти ще через велику кількість інших судових інстанцій. Після розгляду в суді на рівні повіту справа потрапляла до губернської цивільної палати. Далі вона надходила до департаменту Сенату, а згодом – до загальних зборів Сенату. Окремі справи із Сенату могли дійти і до Державної ради. У тому випадку, коли Державна рада скасовувала рішення, справа повинна була знову пройти через всі вищезгадані інстанції [9, с. 63].

Отже, процесуальне законодавство Російської імперії, що діяло на території українських губерній у першій половині XIX ст., порівняно з пореформеним періодом, мало більше недоліків, ніж переваг щодо як судочинства в цивільних справах, так і судоустрою. Суттєвим недоліком цивільного судочинства було існування вимоги, аби казенні та державні майнові палати давали свої висновки у цивільних справах. Поліції надавалося право здійснювати слідство з цивільних справ і вирішувати деякі з них. Були відсутні правила щодо залучення третіх осіб для участі у розгляді цивільної справи. Існували різні терміни щодо подання до суду заперечень, апеляційних скарг тощо. Не було вимоги стосовно обов'язкового викладення у судовому рішенні мотивів, на основі яких воно приймалося. Існували правила щодо стягнення штрафів за подання необґрунтованих позовів та апеляційних скарг. Так, у 1849 р. Волинською губернською цивільною судовою палатою було ухвалено рішення про стягнення штрафу з поміщиці А. Хоєцької, що мешкала у містечку Веледники, тільки через те, що її позов начебто не розкривав сутності справи та до того ж був складений не на гербовому папері [8, арк. 4].

Висновки. Таким чином, населення українських земель, перебуваючи у складі Російської імперії, послуговувалося судами, система яких практи-

чно від останньої чверті XVIII ст. і до судової реформи 1864 р. перебувала у процесі інтеграції до імперських вимог російської верховної влади. Це зумовило наявність одночасно недостатньої та заплутаної правової регламентації судочинства й розгалуженої судової системи, що призводило до затягування розгляду справ на довгий термін, регулярних випадків порушення та нехтування законів з боку суддів, хабарництва, дорожнечі процесу, відсутності єдиної судової практики. Зазначені недоліки стали передумовою для проведення судової реформи 1864 року. Основою даної реформи, що істотно змінила судоустрій і систему судочинства у цивільних справах, став перехід від слідчого до змішаного процесу.

Бібліографічні посилання

1. Гетманцев О. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. / О. Гетманцев // Науковий вісник Чернівецького університету. – Сер. Правознавство. – Вип. 492. – 2009. – С. 44 – 51.
2. Гетманцев О. Цивільний процес як форма здійснення правосуддя / О. Гетманцев // Наше право. – 2004. – №1. – С. 75 – 83.
3. Горев В. Практическое руководство по русскому гражданскому судопроизводству / В. Горев. – Санкт-Петербург.: Издательский Дом Анисимова, 1914. – 559 с.
4. Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного производства от Судебника до учреждения о губерниях/ Ф. Дмитриев. - М.: Т-во Тип. А. Мамонтова, 1859. – 418 с.
5. Исаченко В. Гражданский процесс. Практический комментарий / В. Исаченко. // Санкт-Петербург.: Типография Меркушева, 1912. – 601 с.
6. Развитие русского права в первой половине XIX века / Под ред. Е. Скрипилева. - М.: Наука, 1994. – 316 с.
7. Развитие русского права во второй половине XIX — начала XX века / Подред. Е. Скрипилева. — М.: Наука, 1997. – 397 с.
8. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК). – Ф. 442. - Оп. 160. – Спр. 431. Дело об отклонении прошения помещицы А. Хоецкой.
9. Щербина П. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине / П. Щербина. — Львов: Вища школа, 1974. – 191 с.

Стецюк Б. Р. Некоторые аспекты гражданского судопроизводства в Украине в дореформенный период. Исследуются основные стадии гражданского процесса на украинских землях Российской империи в первой половине XIX ст., раскрываются его недостатки.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, Российская империя, судебная реформа.

Stetsyuk B. R. Some aspects of civil procedure in Ukraine in pre-reforming period.

The basic stages of civil procedure are investigated on Ukrainian lands of the Russian empire in the first half of XIX of century, his defects open up.

The population of Ukrainian lands, being a part of the Russian Empire submitted the jurisdiction of the courts system which virtually from the last quarter of the eighteenth century to the judicial reform in 1864 was in the process of integration with the Russian imperial claims of sovereign power. This led to the availability of both inadequate and confusing legal regulation proceedings and extensive court system, resulting the delays in proceedings for the long term, regular violations and disregard of the law by judges, corruption, high cost of the process, lack of a common judicial practice. These shortcomings are a prerequisite for judicial reform in 1864. The basis of the reforms that significantly changed the judicial system and the legal system in civil cases is the transition from the investigator to the mixed process.

Keywords: civil proceedings, the Russian Empire, judicial reform.

Надійшла до редакції 18.07.2013